

K filozofii výchovy

Změny v postavení člověka a společnosti, výchovy a pedagogiky

V. Smetáček a kol.

Úvod

V této práci¹ neřešíme okamžité problémy českého školství vyplývající z hospodářské a společenské krize, v níž se právě Česká republika nachází. Pokud hovoříme o krizi, myslíme tím dlouhodobější a obecnější jev týkající se nejen české společnosti. Podstata dnešních problémů spočívá především v napětí mezi rozvojem školství a společností. Znovu se tu projevuje věčně existující rozpor mezi rozvojem společnosti (ekonomickým, sociálním, vědním, náboženským, politickým aj.) a možnostmi školy držet s tímto rozvojem krok. To neznamená, že jsou škola a pedagogika věčně v krizi – jsou v ní tehdy, jestliže se tento rozpor stane podstatným a škola a vzdělání přestávají plnit svou hlavní úlohu – předávat společensko-historickou zkušenost alespoň přibližně toho stupně, na kterém se společnost právě nachází.

K pocitu krize a následně k výrazným posunům v pedagogické teorii a školství, případně ve školství a v pedagogické teorii docházelo, jak se zdá, v obdobích, kdy se ve společenském vývoji vytvořila situace, která tento pocit vyvolávala. Hovořit o takové situaci je poměrně vágní, neboť pro dobré uchopení problematiky vždy musíme situaci popisovat, jako by se skládala z různých, vzájemně propojených a na sebe působících prvků. Tyto prvky nejsou statické. Proto dále budeme hovořit o trendech, neboť právě ty vyvolávají především pozornost. Základním trendem je informatizace, která vede ke vzniku znakového chápání skutečnosti. Přemíra znaků a informací vytváří „umělý svět“.

---

¹Stat' vznikla na základě projektu RS 96 047, MŠMT.

Základní problémy našeho a světového školství

Dále popsany problém umělého světa je celosvětový a projevuje se ve všech rozvinutých zemích. U nás není zatím pocítován tak silně, neboť naše specifické problémy vyplývající z určité zaostalosti v oblasti techniky a z potíží přechodu od totálně řízené společnosti a hospodářství ke společnosti relativně demokratické a volnému trhu překrývají otázky obecnější. Úvahy o cestě pedagogiky ale nemohou vycházet z našich místních problémů, neboť by vedly pouze k místním a dílčím řešením.

Musíme tedy jasně rozlišit mezi krizí školství u nás a krizí školství v celosvětovém měřítku. Jen tak se dokážeme vyhnout příliš partikulárním řešením a současně přizpůsobit řešení globální i našim podmínkám a potřebám.

Nejvíce si veřejnost uvědomuje *finanční problémy*. Ty sice na učitele a školu dopadají nejvýrazněji a v našich transformačních a relativně chudých podmínkách působí mnoho nepříjemných situací, ale z hlediska školství jako celku jsou přece jen sekundární. Odrážejí totiž celkové postavení školství a tedy i učitelské prestiže ve společnosti. Tam, kde je většina společnosti zaměřena na krátkodobý zisk, potřebuje mít školství, přinášející své plody „neviditelně“ a s posunem deseti a více let, především politickou podporu. Jeho prestiž v přechodném období nemůže být založena na jakési obecné podpoře společnosti, neboť ta ve své většině vidí, že se vyplácejí jiné životní hodnoty než vzdělání. Získat politickou podporu veřejných činitelů ovšem předpokládá dlouhodobý proces, v němž se pracovníci školství budou chovat tak, aby se jejich společenská úloha stala stejně jasnou jako je například úloha bankovních úředníků nebo lékařů.

Dalším z problémů je *problém ideologický*. Řada veřejných činitelů vytýká školství ideologickou poddajnost v období do roku 1989. Tyto ideologické aspekty by se vůbec neměly brát v úvahu, neboť ideologickou poddajnost lze vyčítat až na malou část společnosti naprosté většině obyvatelstva všech bývalých socialistických zemí, a při pohledu do celkem nedávné minulosti i celému národu německému, italskému, japonskému, španělskému, portugalskému a jiným.

Za velký problém současné školy lze označit *neřešení problémů vzdělávacích obsahů* – ve prospěch často nefunkčního samoučelného experimentování v oblasti metod a organizačních forem. Tento problém, pomineme-li jeho pro nás specifické odstíny (boj o pojetí všech společensko-vědních předmětů, nedostatek financí na vybavení škol složitějšími pomůckami, nedostatek důrazu na řešení mezipředmětových vztahů, nedostatek v informačně-komunikačním vybavení škol), je společný pro celý svět. Odpověď na něj není možná bez odpovědi na otázku, co je konečným cílem školství v současné době. Neboť školství má připravovat žáka k tomu, aby byl v určitém

historickém období schopen co nejspokojenějšího života ve prospěch svůj i celé společnosti. Aby bylo možno určit, co učit, je tedy třeba vytvořit model společnosti, v níž bude dnešní žák žít, z tohoto modelu pak vyvodit ty osobnostní a znalostní rysy, které budou s co největší pravděpodobností optimálně odpovídat době a potřebám společnosti.

Rozpor mezi technickým stavem a vzdělaností společnosti

Vedoucí vrstvy společnosti (především vojáci, manažeři, obchodníci, průmyslníci a politici) zjišťují, že dosavadní úroveň nebo směr vzdělání obyvatelstva jako celku, nebo jeho důležitých skupin, neodpovídá nárokům moderní techniky, vojenství, řízení. Dochází proto k pokusům najít způsoby jak zvýšit, případně změnit vzdělání obyvatelstva v žádoucím směru. Bez uvědomění si potřeb přechodu od prostého feudálního hospodářství k modernější organizaci vznikajícího průmyslu a pokročilejší zemědělské výroby by nebylo snadné vysvětlit, proč byl Jan Ámos Komenský zván do tehdy se prudce proměňujících zemí. Bez pochopení významu prohraných válek o Slezsko a nástupu strojové výroby by nebylo možno plně vysvětlit školské reformy Marie Terezie a jejího syna.

V současné době je rozpor mezi znalostmi obyvatelstva a neuvěřitelně rychlým rozmachem techniky a technologií stále výraznější. Ve Spojených státech si již před mnoha lety začaly stěžovat podnikatelské svazy na to, že absolventi všech stupňů škol nejsou schopni dobře pracovat s moderní technikou a začaly se obracet na vládu, aby s tím něco udělala. Podobné stížnosti se ozývají i z jiných zemí.

Sami učitelé a pedagogičtí pracovníci cítí, že proces výuky není optimální, a že je nutno změnit kromě jiného i didaktické postupy. Komenský se přiklonil k názornému vyučování, jímž překonal drilové učení středověkých klášterních škol a rozpracoval ho jako základní didaktický postup. V době osvícenství se stále hledaly nové didaktické metody, především zaměřené na prostý lid. V době průmyslové revoluce vznikají didaktické metody především pro speciální obory, tedy vždy tam, kde se škola dostává do největšího styku s reálným životem společnosti.

Didaktické principy Komenského měly oporu v uznávaných postupech vědy, jež byly vypracovány od konce 16. století. Za vědecké se považovaly poznatky založené na přímém názoru. Na začátku našeho století charakterizoval Rádl vědu jako systém, který analýzou skutečnosti vytváří pojmy, z jejichž pomoci pak vytváří svět nový.

Věda minulého století byla i základem etiky. Podle Jana Patočky osvícenství vneslo do zdánlivě zcela objektivních pojmů i hodnotové aspekty etického rázu a tím vznikající umělý svět humanizovalo.

Zejména ve druhé polovině tohoto století se zpochybňuje jednoznačnost

vědeckých pravd i obecné ideje humanismu, svobody a spravedlnosti založené na poznáných principech a vyjadřuje se skepsou vůči racionalitě, totalizujícímu myšlení, autoritě ve jménu eklekticismu, plurality pravd a hodnot, individuality člověka. To je kritikou starších základů evropské společnosti budovaných na křesťanství a osvícenství. Tento vývoj je možno chápat i tak, že je výrazem rozpaků a bezradnosti a snad předstupněm hledání nové jednotící osy poznání a kultury. Vývoj poznání a jeho aplikace do života mají důsledky pro uspořádání učiva a pro etické základy vyučování.

Pokusy o novou definici pedagogiky

V posledních desetiletích, nejspíše pod vlivem demokratizace společnosti na jedné a technizace na druhé straně, se stále znovu objevují snahy nově formulovat pedagogiku a její úkoly, které přes alternativní metody vedou až k názorům antipedagogiky. Právě mnohost alternativních pokusů je snad svědectvím toho, že alespoň teoretici i praktici výuky cítí potřebu změnit didaktické postupy.

V posledních desetiletích se objevují zcela protichůdné trendy v pojetí pedagogiky od přemíry pedagogického působení s drastickými důsledky označovanými jako pedagogenní narušení dítěte až k ignoranci a zbavení se odpovědnosti v pojetí antipedagogiky.

Ještě výraznější změna přichází bez ohledu na světonázorové diskuse pedagogů v souvislosti s prudkým nástupem telekomunikační, výpočetní, audiální a vizuální techniky do života celé společnosti. Škola, ať chce nebo ne, musí tyto podněty absorbovat, musí nově definovat průběh učebního procesu a především úlohu učitele. Ten se stále více posunuje z role jedinečného předavatele znalostí a dovedností do role moderátora mnoha výchovných a vzdělávacích procesů, které zasahují žáka i mimo školu. Učitel musí hledat pomoc mimo jiné v technologiích, které začínají ovládat celou společnost.

Můžeme tedy shrnout, že všechny podmínky a příznaky krize pedagogiky jsou v současné době již velice výrazné a že tedy jde o hledání cesty, jak tuto krizi překonat a naopak využít trendů, které k ní vedly, k dalšímu rozvoji pedagogiky a školství.

Trendy vývoje společnosti

V následujícím textu vycházíme z modelu vývoje trendů. Je možno diskutovat o tom, zda volíme skutečně závažné trendy a zda z nich vyvozujeme pro pedagogiku správné závěry. Přitom je dobré mít na paměti, že budoucnost, o níž uvažujeme, je v dosahu nejvýše dvou až tří generací (40–60 let) a že v ní zdůrazňujeme ty situace, které mohou člověka především ohrožovat, neboť právě s nimi se člověk musí vždy vyrovnávat.

Trendy, které se ve společnosti projevují, jsou natolik výrazné, že je můžeme chápat jako projev tohoto rozporu, jejich vznik a existence svědčí o tom, že tento rozpor je značný. Tento rozpor se neprojevuje především v obsazích a způsobech jejich presentace, ale ve změně cílů výchovy. Společnost na každém stupni svého rozvoje obvykle žádá člověka jiného typu než je člověk, kterého vychovává současná škola. Např.: rozvoj ekonomiky na konci 19. století žádal člověka aktivního, podnikavé individuum, proto se ideál pracovitého, zbožného a mravného člověka, jak byl zakotven ve školských dokumentech v Evropě v 19. století, vyžil – a tak vznikla reformní pedagogika. Právě v ní byl obsah druhořadý, šlo o výchovu vlastností osobnosti – těžiště pozornosti byl ne v tom, co učit, ale jak učit, resp. v tom, jak naučit žáka učit se.

Tyto trendy mají dlouhodobý průběh a jejich působení je často dlouho skryto nebo překryto některými jinými aspekty. Lidé mají tendenci posuzovat tyto trendy z hlediska své okamžité situace a svého uvědomování si jejich působení na sebe sama a své okolí. Vzhledem k tomu, že celá úvodní část této práce je založena na předpokladech existence určitých trendů ve vývoji společnosti (ať už zprvu hovoříme o trendech vedoucích k pocitu krizového stavu v teoretické pedagogice a často i ve školství nebo později o trendech společenského vývoje, které budou formovat životní, sociální a duchovní prostředí člověka budoucnosti, tedy dnešního žáka) je třeba věnovat určitou pozornost otázce jejich chápání.

Definice trendu

Trend můžeme pracovním způsobem definovat jako v čase probíhající narůstání nebo pokles množství jevů nebo vlastností, které lze řadit do určité třídy. Žádné narůstání nebo pokles množství jevů či vlastností neprobíhá nezávisle na okolí. Proto každý trend v určité míře ovlivňuje existenci a průběh jiných jevů.

Složitost práce s trendy společenského vývoje souvisí s obtížností stanovení řady jevů, v níž dochází k narůstání nebo poklesu množství určitých vlastností, v stanovení reálného průběhu trendu, v odhadu působení toho kterého trendu na okolí, v odhadu vzájemného působení trendů a konečně v odhadu působení kombinací trendů na své okolí.

Právě tato složitost je příčinou toho, proč odhad trendů je téměř vždy nepřesný a při pohledu do minulosti téměř vždy zjišťujeme, že všeobecně přijímané a očekávané průběhy a důsledky trendů se jen málokdy splnily. Současně však téměř vždy najdeme autory a skupiny autorů, kteří určili trendy poměrně přesně, málokdo však byl ochoten jim naslouchat.

Neochota naslouchat negativním prognózám

Lze se tu odvolat na řadu poměrně nedávných prognóz: Keynesovu vizi druhé světové války v důsledku chybných východisek Versaillského míru, Djilasovu vizi zhroucení komunistického režimu a rozpadu Jugoslávie v důsledku rostoucí rigidity vedení komunistických stran, Amalrikovu prognózu rozpadu Sovětského impéria v důsledku hospodářské zaostalosti a národnostního útlaku, Kahneovo očekávání růstu napětí mezi křesťanským a relativně rozvinutým severem a především islámským a relativně chudým jihem v devadesátých letech a především rozsáhlé modely možných budoucích světů (až do poloviny příštího století) z dílny Římského klubu, jehož odhad trendů můžeme ověřovat již dnes.

Všem těmto odhadům trendů je společné mimo jiné to, že důsledky působení trendů formulují podmíněčně (pokud se nestane něco, co bude proti působení trendu efektivně působit) a důsledky trendů vidí jako relativně negativní.

V každém případě se ukazuje, že při odhadech trendů je menší nebezpečí mýlky, jestliže sociální trendy odhadujeme spíše na méně pozitivní části škály, zatímco technické trendy se skoro vždy vyvíjejí rychleji (i když často v modifikovaném směru proti původnímu odhadu), než bylo odhadováno.

Potřeba odhadu trendů v pedagogice

Může ovšem vzniknout otázka, proč je vůbec třeba v pedagogice uvažovat o trendech, které budou formulovat budoucnost a generace, které v ní budou žít. Na ni existují dvě odpovědi:

- Změny životního stylu a prostředí generací
 Jelikož dnes všichni uznáváme, že svět se velice rychle vyvíjí, nelze připravovat budoucí generace tak, jako by měly žít dnes. Stačí se podívat na problémy, které mají starší lidé se zvládnutím většiny elektronicky ovládaných přístrojů, na rozdíly ve vnímání vztahů mezi národy v různých generacích atd.
- Potřeba obecného modelu člověka
 Každá pedagogika je vybudována na základech určité představy o člověku a jeho úloze ve světě. Tato představa může být jasná nebo nejasná, může vycházet z obecně filozofického nebo konkrétně antropologického pojetí člověka, ale nemůže se modelu člověka vyhnout. Proč tedy nevzít za základ tohoto modelu člověka, který pravděpodobně bude žít v budoucnosti.

Současný stupeň vývoje společnosti

Postindustriální společnost

Obecně se tvrdí, že americká a evropská společnost (částečně v jistém stupni některé společnosti v jihovýchodní a východní Asii) již vstoupily do

prvních etap postindustriální, informační společnosti, v níž jsou informace a komunikace pro výrobu důležitější než prosté hmotné vstupy, a organizace života jednotlivce i společnosti je dána především stupněm styku jednotlivců a skupin s informačně komunikačním prostředím.

Umělý svět

I když samozřejmě najdeme mnoho dalších rysů, které charakterizují současný svět a jeho vývojové trendy, například chemizaci výrobních procesů a lidského života, rozvoj genetiky, který se již začíná projevovat na každodenních skutečnostech, růst napětí mezi velkými soubory států na severu a jihu zeměkoule, a mnoho dalších trendů a rysů, o nichž budeme podrobněji hovořit dále, globálně jsou největší změny nepochybně spojeny s jevem, který můžeme nazvat růstem významu umělého světa. Se zdůvodněním významu umělého světa přišel jako první filozof Karl Popper, který chápe lidský svět jako jednotu fyzické, biologicko-psychologické a znakové oblasti života. Historický vývoj lidstva lze z hlediska Popperovy teorie chápat mimo jiné jako vzdalování člověka od přímé praktické zkušenosti a růst významu zkušeností a poznatků získávaných pomocí znakových soustav.

Působení znakových systémů

Pod pojmem znak není chápán jen znak jazykový, ale jakékoli zobrazení. Tento umělý, znakový svět stále více obklopuje většinu lidí a z mnoha hledisek jim zabraňuje ve styku se skutečností. Orientace ve skutečnosti je umožňována jenom těm, kdo dokáží uplatňovat určitá, do umělého znakového světa zabudovaná pravidla. Tento umělý svět má v zásadě podobu znakových souborů v elektronické podobě, které je možno telekomunikačně přenášet na velkou vzdálenost a zasahovat jimi velké množství lidí. Příklady působení tohoto umělého světa máme značné množství. Jen pár příkladů. Za války o Falklandy o potopení křižníku raketami vystřelenými ze vzdálenosti desítek kilometrů nerozhodl lidský činitel, ale třísekundový rozdíl v rychlostech elektronicky naváděných zbraní. Existuje veřejností neovlivnitelný výběr válek, které jsou nám předkládány televizními společnostmi jako velké (Kuvajt a Bosna), a válek, které jsou drženy mimo obrazovku, i když jsou mnohem katastrofálnější (Rwanda).

Umělý svět a socializace

Nástup umělého světa znakového typu pokračuje. Hrací automaty se stávají v některých situacích stejně vážnou drogou jako drogy chemické. Příprava systémů virtuální reality může vést k vytvoření nepředstavitelných problémů pro socializaci, neboť tyto systémy dokáží lidem poskytnout obrovské možnosti pro útek z reality.

Řada odborníků předvídá, že nástup počítačové virtuální reality může působit jako duchovní droga. Totéž již potvrzují případy tzv. počítačové horečky a hráčská nemoc. Ve všech těchto případech znakový svět převáží nad světem reálným, ztíží nebo i znemožní socializaci a naruší tak existenci společnosti.

Umělý svět a kriminalita

Velká pozornost, kterou věnujeme problému znakového světa, je zdůvodnitelná zásadním významem působení zvyšování jeho váhy na společnost a školu. Již dnes je například zřejmé, že dětská kriminalita má jiné kořeny než v minulosti. Současné děti vstupují do kriminálních a násilných akcí nikoli především z existenčních důvodů, ale v rámci nápodoby televizních pořadů, tedy právě znakového světa.

Škola v prostředí umělého světa

Škola, která má sama potíže s překonáváním omezení daných znakovým světem (většina znalostí poznáných ve škole není podložena znalostí reality), byla dříve jedním z ostrůvků znakového světa v moři praktických zkušeností, dnes se však stává jen jednou z oblastí působení znakového světa na člověka. Je možno uvažovat, zda člověk nemůže déle existovat i ve světě, v němž znakový svět převažuje, ale nelze se řešení této otázky vyhnout. A to je pravděpodobně hlavní úkol pedagogiky v současné době.

Pro vzdělávání člověka se nabízí aplikace Haeckelova základního biologického zákona podle něhož „ontogenetický vývoj organismu je zkráceným a zeschematizovaným vývojem fylogenetickým“ nebo Comteova teorie o třech stádiích ve vývoji poznání. Jestliže vývoj poznání v naší civilizaci začínal antickým nazíráním přírody, společnosti a člověka v jejich přirozené podobě a po scholastice pokračoval objektivním pozorováním a analýzou přírodních jevů ke konstrukci umělých pojmů a umělého světa, je možným řešením stupňovitost individuálního poznání. V ní první stádia nemizí, ale včleňují se do vyšších abstrakcí jako jejich základ i vazba se světem skutečným.

Od roku 1994 zveřejňované plány na budování celosvětové sítě tzv. informačních superdálnic jasně ukazují, že svět se vydává cestou informačního sjednocování. I když nikdo nepochybuje o tom, že na této cestě budeme mít řadu problémů, že informační superdálnice narazí na chudobu a kulturní odlišnost některých zemí, je zřejmé, že alespoň země bohaté z nich budou profitovat a že způsob života jednotlivce i celé společnosti se jimi změní ještě více. Informační superdálnice totiž, i když se nepovedou v celém rozsahu, budou krokem k vytváření celosvětové jednotné komunikačně-informační struktury. A každý, kdo nebude mít k této struktuře přístup, každý, kdo nebude umět jejich výhod využívat, se dostane do stejných problémů, jako běžec, který se snaží na dálnici dohonit automobil.

Optimální model budoucího člověka

Nikdo dnes nemůže říci, jaká bude budoucnost. Přitom však je nutno si budoucnost vždy představovat, neboť bez takové představy nelze rozhodnout, k čemu žáky optimálně vést. Mezi nutností budoucnost vidět a nejistotou, jaká opravdu bude, je jeden ze zásadních problémů nejen pedagogiky, ale lidské společnosti jako celku.

Z minulosti víme, že všechny dokonalé a krásné prognózy budoucnosti se obvykle nesplní. Budoucnost lze krátkodobě připravovat, dlouhodobě odhadovat, ale nikdy nemůžeme mít jistotu, že naše plány a odhady se uskuteční. Proto musí být každý model budoucnosti velmi opatrný, obecný, musí brát v úvahu spíše trendy než situace. Při úvahách o budoucnosti je potřeba myslet především na nebezpečí, které mohou na mladou generaci čekat. Vycházíme přitom ze dvou předpokladů:

- Minimalizace negativních trendů

Nebezpečné trendy vedou ke zhoršování situace ve společnosti. Kdyby nebyla společnost neustále nucena řešit mnoho negativních problémů, byla by většina politiky a administrativy zbytečná. Právě vhodné řešení (již nebo potenciálně) nebezpečných jevů a trendů zaručuje klidnou existenci a vývoj společnosti.

- Nejistota kladných trendů

I kladné trendy nebo budoucí kladná řešení se mohou za určitých podmínek stát nebezpečnými. Vezmeme takovou vytouženou událost jako bude dosažení atomové fúze, která by vyřešila energetickou situaci lidstva. Nepovede tento objev k dlouhodobému energetickému a snad i vojenskému monopolu země, která objev učiní a využije? Nevedl snad objev DDT, který měl obrovský vliv na zvýšení produktivity zemědělství, k narušení ekologického prostředí?

Základní trendy ovlivňující budoucnost

Ze současných trendů lze vyvozovat, že za dvacet až třicet let se budou nadále prosazovat určité trendy, z nichž plynou jistá nebezpečí, ale také jisté možnosti řešení těchto nebezpečí. Dnes ještě nemůžeme říci, zda se neobjeví nebezpečí další, stejně tak ale nemůžeme říci, zda se neobjeví další možnosti řešení těchto nebezpečí. Nemáme však jinou možnost, jak uvažovat o budoucím světě. Musíme volit cestu nejpravděpodobnější budoucnosti, přičemž stále budeme brát v potaz, že jedním z trendů je zvyšující se rychlost proměnlivosti technických, organizačních a postojových stránek života společnosti, a že tedy jedním z hlavních cílů školy (zde ovšem již předbíháme vlastní výklad), je naučit žáka tuto proměnlivost vnímat, přijímat a zvládat.

Ekonomicko-ekologické trendy

Řešení řady ekonomických problémů se stále více dostává do rozporu s řešením narůstajících problémů ekologických. Navíc sama ekonomická řešení jsou omezována řadou skutečností, především snižováním dostupnosti některých komodit, růstem nákladů na jejich výrobu, zvyšující se celospolečenskou spotřebou, omezováním potřeby pracovní síly a jejím nahrazováním technikou atd. To vše vede ke zvyšujícímu se tlaku na omezování některých ekonomických aktivit. V rozvinutých zemích to vlastně může v blízké budoucnosti znamenat požadavky na omezování životní úrovně a v rozvojových zemích požadavky na zpomalení růstu životní úrovně tam, kde by mohla růst rychleji.

Biologicko-lékařské trendy

Názory v této oblasti se značně různí. Na jedné straně se množí apokalyptické zprávy o tom, že lidský genetický fond, alespoň v rozvinutých zemích, je již dnes částečně ohrožen. Trvale se snižuje počet živých spermií u mužů a zvyšuje počet ohrožených porodů u žen, trvale klesá imunita a roste počet lidí postižených různými alergiemi, prudce roste počet postižených civilizačními chorobami atd. V souvislosti s tím stále rostou výdaje na zdravotnictví a sociální služby. To vyžaduje od společnosti, aby se problémům svého zdravotního stavu intenzivně a především preventivně věnovala a současně aby byla ochotna v případě nutnosti omezit své nároky v jiných oblastech, aby měla dostatečné množství prostředků na výzkum a ochranu ve zdravotnictví.

Položme si otázku, není-li toto jen jeden pohled na celou problematiku. Lidstvo má krátkou paměť a rychle zapomnělo na rozsáhlé epidemie, které Evropu sužovaly ještě v minulém století. V porovnání s nimi je dnešní rozšíření alergií nebo civilizačních chorob přece jen nezanedbatelný pokrok. Nelze přehlížet ani fakt, že průměrná délka lidského života byla ještě před sto lety méně než poloviční a opomenout nelze ani strašlivou kojeneckou a dětskou úmrtnost, která byla odstraněna jen před několika desítkami let. Podle zpráv v pedagogických časopisech z počátku století také značně ubylo dětí mentálně a duševně těžce postižených. Kolik jich vlastně tehdy bylo a jaký byl stupeň jejich postižení už není možné zjistit, protože to většinou byly děti z nejchudších vrstev, které nikdy nenavštívily lékaře a jejich případy nejsou podchyceny.

V současné době se spíš potvrzuje pravdivost výroku, že dnes už není na světě ani jeden zdravý člověk, protože diagnostické metody medicíny jsou natolik dokonalé, že na každém se něco najde, což je v některých systémech plateb ve zdravotnictví jak pro lékaře, tak úředníky státní správy závažný argument pro hierarchický přístup k populaci.

Trend zvyrazňování sociálně-finanční organizace

V postkomunistických zemích je to zvláště markantní, neboť zde se vládnoucí vrstvy vytvářejí opravdu nově. Zvláštním rysem této organizace je její nadnárodnost. Řada těchto společností (a právě nejdůležitějších a nejmajetnějších) má podniky v mnoha zemích a jejich rozhodování často přesahuje hranice jednotlivých států.

Každé dělení společnosti na dvě nestejně velké a bohaté vrstvy samozřejmě zvyšuje nebezpečí možných společenských konfliktů, které mohou v případě nadnárodních společností přerůst v konflikty národnostní, rasové a náboženské. Kromě toho vzniká stále výraznější potřeba naučit lidi, jak v tomto novém typu organizace společnosti žít a fungovat. Až do vrcholného středověku byla organizace společnosti do tří, později čtyř stavů chápána jako daná, a většina obyvatelstva s ní byla smířena. K nepokojům docházelo většinou jen v těch případech, kdy vládnoucí třída zbavovala třídy nižší tradicí zaručeného statutu. V současných trendech však je často vzestup doprovázen snahou uchvátit z majetku a společnosti co nejvíce, a řadou zklamání očekávání u těch, kdo se nahoru nedostávají. To vše velice snižuje stabilitu společnosti.

Neklid mezi mládeží

Počátkem 90. let se zdálo (alespoň v ČR), že mládež bude v nové společnosti nejen spokojena, ale také do značné míry vedoucí silou. Nyní je zřejmé, že došlo k výraznému rozdělení mládeže na dvě skupiny: manažersky a ziskově zaměřené mladé lidi a (zde jsou označeni jen přibližně a přechodně) filozoficky a vnitřně zaměřené mladé lidi. Právě do této druhé skupiny patří mnoho vysokoškoláků. I když zatím organizovaná hnutí v této skupině nehrájí rozhodující úlohu, lze tu vysledovat dva závažné trendy:

- vznik malých, ale odhodlaných hnutí odmítajících současnou společnost (mladí komunisté, militantní skinové, squateři)
- pocit ztráty důvěry ve společnost a stát u většiny mladých lidí (u ziskově orientované mládeže se to projevuje v příklonech k tvrdému individualismu, u filozoficky orientované mládeže v příklonech k vnitřním, mimospolečenským řešením vlastní existence).

Trendy v poznávání

Zrychlující se poznávání světa, rychlý přenos poznatků a informací v prostoru, rychlé zastarávání dříve vytvořených poznatků a překrývání starších informací informacemi novými vedou k značné proměnlivosti postojů veřejnosti i řídicích složek veřejnosti na jedné a k nutnosti přijímat poměrně velmi rychlá rozhodnutí na straně druhé. Vědomí společnosti je díky tomu jakoby tekuté, stále se proměňuje (srovnej například s relativní stabilitou

společenských postojů a společenského vědomí ve středověku). Člověk se musí v této proměnlivosti naučit žít, aktivně ji zvládat, neboť mu jinak hrozí názorová a vědomostní nezakotvenost na jedné a rychlá ztráta styku s realitou na straně druhé.

Trendy vedoucí ke složitosti světa

Svět je nejen po myšlenkové, ale především po technologické a organizační stránce stále složitější. Svět, ve kterém žijeme, je stále více umělý, a i když je pro většinu lidí tato umělost pohodlná (vodu získáváme otočením kohoutku, teplo nastavením radiátoru, světlo otočením vypínače, maso nákupem v obchodě, přesunujeme se pomocí automobilů, vlaků a letadel, nikoliv po vlastní ose atd.), je třeba tuto složitost udržovat. To činí stále více odborníci. Lékaře by ještě na počátku minulého století nenapadlo, že se bude specializovat na určitý druh operace, prodavače, že se bude specializovat pouze na určitý druh zboží, a že při této specializaci se od něj budou vyžadovat speciální znalosti. Svět je už dnes příliš složitý, aby jej nutnost dělby práce a spolupráce mezi lidmi, skupinami a institucemi, ale také řada nebezpečí, z nichž jsou nejdůležitější, neboť s nejhoršími společenskými důsledky: nekompetentní řešení určitých společensky dosažitelných situací umožňované především společenským postavením toho, kdo o řešení situace rozhoduje, a rivalita mezi skupinami mající na řešení různé názory, která v řadě případů přerůstá do mocenského boje. Třetí důsledek již není tak viditelný, ale je společensky rovněž velice závažný a spočívá v tom, že řada velmi schopných lidí se raději vzdává podílu na řešení společensky závažných situací než by vstoupila do rivalitních bojů.

Nejpodstatnější vlastnosti budoucího člověka

Škola nemůže žádný z těchto trendů odstranit, může však svým působením přispět k zmírnění jejich negativních důsledků, především dvěma procesy: přípravou žáka na kooperaci jako základní podmínku přežití lidstva a seznamováním žáka s nebezpečími, s nimiž se může v dospělém životě setkat a způsoby jejich optimálního řešení.

Jestliže je pravda to, o čem jsme psali v předešlé kapitole, pak základním úkolem školy nemůže být žáka naučit jednotlivé předměty a jejich obsah, ale musí jím být příprava žáků na život ve společnosti, která bude ohrožována mnoha nebezpečími, která bude neustále hledat nové cesty a formy přežití a v níž musí člověk k tomu, aby přežil a byl současně v dostatečné míře šťasten, nalézt své dynamické a trvalé místo, které mu umožní od mládí do smrti žít bez pocitu přílišného ohrožení nebo ztráty víry v sebe sama. (Růst drogové závislosti, příklon k extremistickým politickým a sektářským

hnutím nelze celospolečensky vysvětlit bez ztráty hodnot, na nichž byla vybudována starší společnost a nedostatků systému, který by měl prosazovat reálné, skutečně potřebné a fungující hodnoty společnosti nové.) Je samozřejmé, že splnění tohoto základního cíle se nemůže podařit u všech žáků, je však třeba směřovat k tomu, aby jich bylo co největší procento. Dějiny století jasně ukazují, jakým směrem se ubírají dějiny, když se dostatečně velká část obyvatelstva cítí svým životem frustrována (kromě hitlerovského Německa a revolučního Ruska je možno uvést bezpočet menších států a národů, které si v našem století frustraci ze zhroutení budoucnosti zažily na sobě).

Konkrétně není tento základní cíl splnitelný jinak, než splněním řady dílčích cílů, které lze odvozovat z trendů, o nichž jsme hovořili v předešlé kapitole. Proto musí úvahy o budoucím školství a pedagogice vycházet z představ o tom, jaké vlastnosti by měl mít člověk v té době. Protože je velmi obtížné stanovit, jaké trendy se v budoucnosti určitě prosadí, nemůžeme si být ani stoprocentně jisti optimálními vlastnostmi člověka budoucnosti, které by měla škola vychovávat, ani znalostmi, které by mu měla zprostředkovat. Je však pravděpodobné, že dále uváděné vlastnosti budou potřebí, a to i v případě, že potřebné v jednotlivých zemích a případech nebudou, nemohou škodit.

Seznam vlastností

Seznam těchto vlastností není řazen podle důležitosti, neboť jejich důležitost vlastně stanovit ani nelze – v reálném světě se uplatní plně jen ti, kdo budou mít odpovídající kombinaci těchto vlastností.

- Ekonomicko-ekologická uvědomělost

Člověk si musí uvědomovat, že ekonomika je propojena s dalšími směry lidské činnosti, především s ekologií. Každý zisk od přírody může za jistých okolností vést ke ztrátám v oblasti ostatních hodnot života. Prakticky to znamená, že ekonomické hodnoty nemohou stát výše než ostatní, a obecně, žádné podstatné lidské hodnoty nemohou stát jednoznačně výše než ostatní. Člověk, který bude chtít přežít dlouhodobě, se bude muset naučit včas obětovat určité hodnoty jiným hodnotám a hledat vždy a především včas mezi nimi jistý kompromis.

- Biologicko-zdravotní uvědomělost

Člověk si musí uvědomovat svůj zdravotní stav, stejně jako zdravotní stav lidí i živočichů kolem sebe. Člověk má vždy tendence se pohybovat mezi dvěma krajnostmi – naprostým prezíráním zdravotních aspektů své činnosti (to obvykle končí významným onemocněním a nakonec vede ke svému opaku) a naopak příliš starostlivým zájmem o své zdravotní problémy, který mu nakonec znemožňuje žít plnohodnotný život. Starost

o vlastní zdraví není již dávno chápána jen jako problém jedince – nemocný jedinec se totiž stává objektivně ekonomickou zátěží společnosti, jedinec hypochondrických dispozic je také zátěží společnosti, i když více skrytou. Jeho pracovní výkonnost je nízká, jeho osobní výdaje sice podporují farmaceutické firmy, nikoli však rozvoj mnoha dalších oblastí života. Člověk budoucnosti má proto ke svému zdraví a zdraví ostatních velmi pozorný, nikoli však přecitlivělý vztah.

- **Rasově-náboženská uvědomělost**

Rychlé přibližování a na mnoha místech prolínání se různých ras a národů a lidí různé náboženské tradice a výchovy vede na jedné straně ke stírání rozdílů mezi lidmi, na straně druhé však zvyšuje dlouhodobé napětí v každé komunitě, kde poměrný počet lidí s jinou rasovou, národnostní a náboženskou identitou překročí určitou úroveň. Pro většinu obyvatelstva, která se například v našich podmínkách setkává s černochoy, mohamedány a dalšími minoritami, jsou tyto lidé odlišeni svým vzezřením, chováním a často je tato odlišnost zvýrazněna jejich obsazením některých lukrativních oblastí, činností a pozic, které byly dříve doménou domácího obyvatelstva. Nikdy nebude možno předejít všem konfliktům v této oblasti, jednak proto, že nově příchozí nebo nově se deroucí nahoru s jinou rasovou, národnostní nebo i třídní příslušností skutečně mohou ohrožovat blahobyt a dosavadní způsoby života domácí komunity, jednak proto, že způsoby chování nově příchozích mohou být opravdu v příkrém rozporu s tradicemi místního obyvatelstva. Aby se však tyto konflikty zmírňovaly a to nejen v místních poměrech, ale v celosvětovém měřítku, kde se celé národy a subkontinenty dostávají do podobných konfliktních situací, je třeba, aby si člověk budoucnosti jasněji než dnes uvědomoval rasové, společenské, kulturní a náboženské rozdíly mezi lidmi, byl schopen je chápat a v rozumné míře tolerovat. Neznamená to toleranci za každou cenu, ale právě především uvědomělost, která bude vše přijatelné tolerovat a vše nepřijatelné odmítat s pochopením, proč k tomu nepřijatelnému dochází.

- **Třídně-skupinová uvědomělost**

I když se v rozvinutých zemích formy třídního boje prudce mění a zdánlivě se zcela vytrácejí, jeho nebezpečí nepomíjí a může kdykoli znovu vypuknout. Nervozita nespokojených skupin se projevuje mimo jiné a nejvýrazněji v terorismu. V rozvojových zemích se skutečně velké třídní problémy teprve připravují a často dokonce mají charakter boje chudých národů proti národům bohatým. Člověk budoucnosti by se měl naučit s problémy, které vedou k antagonistickým třídním a skupinovým konfliktům, vyrovnávat. Jde především o to, naučit budoucí příslušníky vládnoucích vrstev jisté citlivosti vůči třídním a skupinovým vztahům,

tak, aby vládnoucí třídy dokázaly včas zachytit nebezpečí růstu třídních a skupinových antagonismů a co nejdříve přijímaly opatření na jejich zmírnění a na druhé straně naučit příslušníky nevládních nebo opozičních vrstev chovat se i pro ně dočasně v nevýhodných situacích klidně a nevyhrocovat problémy do konfliktu, pokud existují ještě další méně násilná řešení.

- **Společensko-organizační uvědomělost**

Po mnoho století byli lidé zvyklí žít v relativně velmi rigidní společenské organizaci. Nevolníkům, pokud se do nevolnictví narodili, stejně jako šlechtě, připadala organizace společnosti daná a bouřili se vůči ní pouze za nesnesitelných okolností. Člověk dnešní doby však má již mnohem větší možnosti sociální mobility a mnohem menší důvěru v božský a tudíž neměnný řád společnosti. U člověka budoucnosti lze předpokládat nejméně stejné postoje a spíše se pocit možné proměnlivosti může ještě zvýšit. Každá proměnlivost je ovšem záluďná v tom, že mnozí se pokoušejí o sociální mobilitu, ale jen málokterým se podaří ji uskutečnit opravdu v kladném smyslu a v dostatečném stupni. Člověk budoucnosti by tedy měl rozumět organizaci společnosti, i svému možnému místu v ní. Složitě je přitom to, že člověk budoucnosti by neměl trpět tím, že není na vrcholu společnosti, a pokud na něm je, měl by si uvědomovat povinnosti, které mu z toho plynou. Vyvolat v lidech budoucnosti tuto uvědomělost bude pravděpodobně nejobtížnější úkol ze všech, neboť rasové, náboženské i třídně-skupinové konflikty se v společensko-organizační uvědomělosti odrážejí nebo se s ní alespoň stýkají, a přitom má tato uvědomělost rozhodující význam pro psychickou, a tudíž i životní spokojenost člověka. Navíc nemáme k dispozici žádné modelové společnosti, kde by byl tento problém existence člověka ve společenských danostech uspokojivě pro všechny společnosti vyřešen. Například japonská společnost je založena na zásadách pracovitosti a věrnosti, je však velice tradiční a rigidní, americká společnost je založena na zásadách zaměřenosti na úspěch sám o sobě, a často pro něj pomíjí další hodnoty života, arabská společnost je založena na principech víry a síly, a je proto značně militantní vůči svému okolí i vlastním příslušníkům.

- **Vzdělávací uvědomělost**

Vstupem do prvních stádií informační společnosti se stáváme příslušníky světa, který bude mnohem více než kterýkoli předchozí záviset na rychlém vytváření, získávání a využívání informací. I když se dnes stále hovoří o celoživotním vzdělávání, jeho jednotlivé aspekty zdaleka nejsou uvedeny do praxe, na společenské úrovni se jednotlivé zdroje vzdělání

překrývají (například škola a televize) a zejména obyvatelstvo není dostatečně připraveno na trvalé získávání vědomostí a s tím spojenou nutnost vzdávat se vědomostí zastaralých.

SMETÁČEK, V. A KOL. Změny v postavení člověka a společnosti, výchovy a pedagogiky. *Pedagogická orientace* 2000, č. 1, s. 6–21. ISSN 1211-4669.

Adresa autorů: V. Smetáček a kolektiv pracovníků katedry pedagogiky (R. Váňová, V. Pařízek, H. Marinková, J. Mojžíšová, I. Švarcová, I. Syříšřtě, J. Bendl, M. Hradečná, O. Nejedlá, J. Solfronk), Katedra pedagogiky, Pedagogická fakulta UK, Praha